

<http://dx.doi.org/10.16926/trs.2019.04.05>

Agnieszka PALEJ

<https://orcid.org/0000-0002-2173-6047>

Uniwersytet Jagielloński (Kraków)

W poszukiwaniu korzeni. Współczesna polsko-niemiecka literatura migracyjna i dylematy tożsamości (Sabrina Janesch, Alexandra Tobor, Matthias Nawrat)

Streszczenie: Celem analiz jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób w wybranych utworach literackich autorstwa młodych niemieckojęzycznych pisarek i pisarzy polskiego pochodzenia ukazywane jest poszukiwanie własnej tożsamości, rola oddziaływania „starej” i „nowej” kultury w procesie kształtowania się tożsamości migranta i wynikające z tego konsekwencje. Przedmiotem analizy są następujące powieści: *Katzenberge* (2010) Sabriny Janesch, *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer* (2012) Alexandry Tobor oraz *Die vielen Tode unseres Opas Jurek / Wszystkie śmierci dziadka Jurka* (2015) Matthiasa Nawrata.

Słowa kluczowe: literatura migracyjna, literatura polsko-niemiecka, tożsamość, transkulturowość, *Katzenberge*, Sabrina Janesch, *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer*, Alexandra Tobor, *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Matthias Nawrat.

Przedmiotem moich rozważań są wybrane teksty literackie autorstwa przedstawicieli tzw. literatury migracyjnej, twórców młodego pokolenia, w których życiu i jednocześnie twórczości literackiej jest obecne doświadczenie migracji rozumianej jako „zmiana o istotnych, pozostawiających ślady konsekwencjach zarówno dla podmiotu, którego dotyczy, jak i miejsc przezeń opuszczanych, branych w posiadanie, stanowiących obiekt pracy wyobraźni, tęsknoty”¹. Migracja łączy się z „ruchem, przemieszczeniem, miejscem/nie-miejscem” i nie jest „neutralna pod względem emocjonal-

¹ H. Gosk, *Wprowadzenie*, [w:] eadem (red.), *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Universitas, Kraków 2012, s. 7.

nym”². Obok politycznych czy też ekonomicznych motywacji (i)migrant kieruje się często także chęcią poznania lub odnalezienia własnych korzeni, własnej tożsamości. Cel, jaki sobie postawiłam, to próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób w wybranych utworach literackich ukazywane jest poszukiwanie własnej tożsamości, rola oddziaływania „starej” i „nowej” kultury w procesie kształtowania się „transkulturowej” tożsamości migranta i wynikające z tego konsekwencje. Przedmiot analiz stanowią powieści: *Katzenberge* (2010) Sabriny Janesch, *Die vielen Tode unseres Opas Jurek / Wszystkie śmierci dziadka Jurka* (2015) Matthiasa Nawrata oraz *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer* (2012) Alexandry Tobor.

Sabrina Janesch, Matthias Nawrat i Alexandra Tobor to młodzi pisarze polskiego pochodzenia³, którzy urodzili się w latach 70. i 80. XX wieku w Niemczech (Sabrina Janesch) lub w Polsce (Matthias Nawrat, Alexandra Tobor) i przyjechali do Niemiec jako dzieci – lub raczej zostali tam zabrani przez swoich rodziców.

Matthias Nawrat urodził się w 1979 roku w Opolu. Jako dziesięcioletek wyemigrował wraz z rodziną do Niemiec. Alexandra Tobor (ur. 1981), podobnie jak Nawrat, wyemigrowała wraz z rodziną do Niemiec, miała wówczas osiem lat. Sabrina Janesch (rocznik 1985) – „Niemko-Polka”⁴ – jest w tym zestawieniu przypadkiem szczególnym, wywodzi się bowiem z rodziny polsko-niemieckiej i urodziła się nie w Polsce, lecz w Niemczech. Dotychczasowy dorobek pisarski wymienionych twórców jest na razie dość skromny⁵, choć znaczący i – co ważne – doceniany na niemieckim rynku wydawniczym, zarówno przez krytyków, jak i czytelników⁶.

² Ibidem, s. 7.

³ Sabrina Janesch stanowi tutaj wyjątek, gdyż jest dzieckiem polsko-niemieckiego małżeństwa.

⁴ „Deutsch-Polin“, por. Kittel Sören, *Alles ist möglich, wenn Großvater es sagt. Sabrina Janesch vermischt in ihrem Debüt „Katzenberge“ kunstvoll abergläubische Fabel mit einer Vertreibungsgeschichte*, „Die Welt“, nr 164 (17.07.2010), s. 28.

⁵ S. Janesch, *Katzenberge*, Aufbau-Verlag, Berlin 2010; eadem, *Ambra*, Aufbau-Verlag, Berlin 2012; eadem, *Tango für einen Hund*, Aufbau-Verlag, Berlin 2014; eadem, *Die goldene Stadt*, Rowohlt Berlin, Berlin 2017. Nawrat opublikował trzy powieści w j. niemieckim: *Wir zwei allein*, Nagel & Kimche, Zürich 2012; *Unternehmer*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 2014; *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 2015. Zadebiutował również na polskojęzycznym rynku wydawniczym. Jego ostatnia powieść *Die vielen Tode unseres Opas Jurek* ukazała się w Polsce w 2016 roku: M. Nawrat, *Wszystkie śmierci dziadka Jurka*, przeł. A. Wziątek, Bukowy Las, Wrocław 2016. Natomiast esej *Die Realität des Papiertigers* ukazał się w periodyku „Transfer. Reception Studies” 2018, t. 3, s. 25–29. Niemieckojęzyczny czytelnik miał okazję zapoznać się do tej pory z dwoma utworami Alexandry Tobor, *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer*, Ullstein, Berlin 2012 oraz *Minigolf Paradiso*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 2016.

⁶ Utwory Matthiasa Nawrata zbierają znakomite recenzje, a sam autor – nominacje do nagród literackich: jego druga powieść *Unternehmer* (2014) została nominowana m.in.

Dla Matthiasa Nawrata i Alexandry Tobor migracja to przeżycie egzystencjalne, w przypadku Janesch jest to doświadczenie nie tyle osobiste, ile bardziej rodzinne. Jest to jednocześnie także ważne doświadczenie, które znalazło swoje odzwierciedlenie w tekstach literackich wszystkich trzech twórców, doświadczenie migracyjne stało się tematem ich utworów. Cała trójka stworzyła opowieści o migracji i sfabularyzowała poszukiwanie tożsamości przez bohaterów oraz skutki tego procesu. Wykreowani przez nich bohaterowie literaccy w poszczególnych powieściach – *Katzenberge* (Janesch), *Wszystkie śmierci dziadka Jurka* (Nawrat), *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer* (Tobor) – udają się w podróż – do nowej ojczyzny (Tobor) lub też do kraju pochodzenia swych przodków (Janesch, Nawrat). Owa peregrynacja staje się wielowarstwową opowieścią o przemianach tożsamościowych, o adaptacji, oswajaniu nowych, nieznanymi miejsc, o wypływających stąd nowych doznaniach, doświadczeniach i inspiracjach, opowieścią o poszukiwaniu i odnajdywaniu korzeni, o odkrywaniu (niejako) na nowo znanych już miejsc, rodzinnej historii i kultury kraju swego pochodzenia. Ta podróż stanowi „wyzwanie i czynnik tożsamościotwórczy”⁷. Staje się również prawdziwą próbą życiową, ponieważ podróżnik zostaje skonfrontowany z rzeczywistością innego kręgu kulturowego (Tobor) lub też nieoczywistościami historii i kultury „starej ojczyzny” (Janesch, Nawrat). Każde z autorów, opisując doświadczenia migracyjne – własne lub rodzinne – podejmuje refleksję jednocześnie nad własną tożsamością i jej poszukiwaniem.

Wszystkie wybrane przeze mnie utwory zasługują na osobną, niezwykle wnikliwą lekturę i każdy z nich mógłby się stać przedmiotem osobnej analizy, o wiele bardziej obszernej niż poniższy artykuł, który niejako z definicji ma charakter przeglądowy i teksty literackie zostają w nim omówione jedynie przez pryzmat jednego zagadnienia. Interesującym mnie zagadnieniem jest poszukiwanie przez bohaterów literackich własnych korzeni, warto więc przy tej okazji zwrócić uwagę na kilka interesujących aspektów, wspólnych dla wszystkich trzech utworów, takich jak sposób kształtowania fabuły, motywy i tematy oraz wykreowane postaci.

do prestiżowej nagrody literackiej Deutscher Buchpreis oraz wyróżniona Nagrodą Promocyjną im. Adelberta von Chamisso, przyznawaną pisarzom niemieckim obcego pochodzenia tworzącym w j. niemieckim. Powieść *Die vielen Tode unseres Opas Jurek* (*Wszystkie śmierci dziadka Jurka*) uhonorowana została Medalem Alfreda Döblina, przyznawanym młodemu pisarzom przez Akademię Nauki i Literatury w Moguncji. Janesch została wyróżniona za swoją debiutancką powieść *Katzenberge* (2010) m.in. Nagrodą im. Mary Cassens (Mara-Cassens-Preis 2010), w 2011 nagrodą Promocyjną im. Nicolasa Borna (Nicolas-Born-Förderpreis) oraz Nagrodą im. Anny Seghers (Anna-Seghers-Preis).

⁷ H. Gosk, op. cit., s. 8.

W przypadku wszystkich trzech utworów mamy do czynienia z kształtowaniem się tożsamości postaci literackiej w wieloaspektowej sytuacji migracji i podróży – rozumianej zarówno dosłownie jako podróż bohaterów do odmiennej przestrzeni kulturowej, jak i metaforycznie jako mentalna podróż w czasie do wydarzeń i sytuacji z rodzinnej przeszłości, które znacząco wpłynęły na tożsamość postaci. W powieści Alexandry Tobor podróż w przestrzeni odnosi się głównie do teraźniejszości oraz ku własnej przyszłości w nowej (niemieckiej) ojczyźnie, natomiast w utworach S. Janesch i M. Nawrata jest to przede wszystkim ruch w kierunku rodzinnej przeszłości – za pośrednictwem pamięci i wspomnień reprezentantów starszego pokolenia. Wędrowka staje się narzędziem do poszukiwania własnej tożsamości. Na podkreślenie zasługuje również fakt, że we wszystkich trzech przypadkach owe wędrowki i migracje mają na celu poszukiwanie własnej tożsamości przede wszystkim na styku różnych kultur (polskiej i niemieckiej, polskiej i ukraińskiej). Fabuły utworów są osadzone w kulturowo nacechowanej przestrzeni wraz z odnoszącą się do niej kulturową symboliką znaczeń i obrazów, nakładanych na te miejsca w świadomości zbiorowej ich mieszkańców i przybyszów (Nawrat, Janesch – tzw. Ziemie Odzyskane – Dolny Śląsk/Opole/Wzgórza Trzebnickie, a także byłe Kresy Wschodnie – Janesch, Tobor – Opole, Niemcy).

Kluczową rolę w utworach odgrywa ponadto problematyka transgeneracyjna. Szczególnie dwie z nich (*Katzenberge* Janesch i *Wszystkie śmierci dziadka Jurka* Nawrata) wpisują się, moim zdaniem, w kanon podgatunku niemieckiej literatury współczesnej – w tzw. powieść rodzinną/generacyjną (niem. *Familienroman*), czyli – mówiąc w wielkim skrócie – utworu o losach pokoleń rodziny, który – jako „ważna gałąź literatury pamięci”⁸ – cieszy się obecnie szczególną popularnością w literaturze niemieckojęzycznej⁹. Powieść rodzinna odkrywa lub wyjaśnia rodzinne tajemnice. Podmiot (reprezentujący „trzecie pokolenie”, czyli generację wnuków) uwikłany jest w rodzinną historię, a ona skłania go do poszukiwań własnej tożsamości. Co ciekawe, owa rekonstrukcja rodzinnej historii jest w każdym z trzech utworów mocno wpisana w kontekst polsko-niemieckich re-

⁸ A. Assmann, *Unbewältigte Erbschaften. Fakten und Fiktionen im zeitgenössischen Familienroman*, [w:] Andreas Kraft, Mark Weißhaupt (red.), *Generationen: Erfahrung – Erzählung – Identität und die „Grenzen des Verstehens“*. Überlegungen zum Generationenbegriff, Universitätsverlag, Konstanz 2009, s. 49.

⁹ Por. M. Galli, S. Costagli (red.), *Deutsche Familienromane. Literarische Genealogien und internationaler Kontext*, Flink, Paderborn 2010. Wg. Galliego i Costagliego szczególnym rokiem dla rozwoju tej odmiany powieściowej był rok 2003. Wówczas ukazały się *Ein unsichtbares Land* Stephana Wackwitz, *Unscharfe Bilder* Ulli Hahn, *Himmelskörper* Tanji Drückers, *Am Beispiel meines Bruders* Uwego Timma.

lacji. Narratorami wszystkich trzech powieści są wnuki: Nele Leibert / Ne-lunia (*Katzenberge* Janesch), ośmioletnia Ola (*Sitzen vier Polen im Auto* Tobor), anonimowy narrator wieloosobowy (*pluralis majestaticus* w *Wszystkie śmierci dziadka* Jurka Nawrata). We wszystkich trzech tekstach niezwykle istotną rolę odgrywają więzi rodzinne i relacje międzypokoleniowe, a szczególnie te pomiędzy dziadkami a wnukami. Pokolenie dziadków odgrywa niezwykle istotną rolę w ustanowieniu tożsamości wnuków: mentalna podróż bohaterów Janesch i Nawrata odbywa się dzięki pamięci i wspomnieniom dziadków. Protagonisci – wnukowie – pełniący jednocześnie funkcję narratora wieloosobowego – wędrują w świat miniony za pośrednictwem przypadkowo odnalezionych miejsc lub przedmiotów, które przywołują okres dzieciństwa. Mamy tu więc do czynienia z międzypokoleniowym przekazem. Wnuk-Narrator (Janesch, Nawrat) podejmuje żmudny proces rekonstrukcji przeszłości dziadka, przeszłości odtwarzanej na podstawie wspomnień i opowieści zasłyszanych od niego osobiście. Na przykład w powieści Janesch *Katzenberge* podróż do miejsca, w którym znajdował się rodzinny dom dziadka, jest próbą symbolicznego określenia początku „rodzinnej / generacyjnej opowieści”.

W powieściach Janesch i Nawrata wydarzeniem uruchamiającym podróż do przeszłości narratora jest rzeczywista śmierć dziadka, która pozwala na powrót do przeszłości – swej własnej i rodzinnej. Pogrzeb jest okazją, by „przypomnieć sobie wszystko”¹⁰. Natomiast w utworze Alexandry Tobor postać dziadka zostaje zastąpiona przez postać Omy (babci Grety), która – choć ciągle żywa i w pełni sił witalnych – także pełni rolę niezwykłego spoiwa i odgrywa w życiu wnuczki (i zarazem całej rodziny) niezwykle istotną rolę „łącznika” pomiędzy „starą” (polską) a „nową” (niemiecką) kulturą.

Historia rodzinna jest dla narratorów ważna także w perspektywie zbiorowej – zostaje bowiem ukazana na tle historii Polski i Europy XX wieku: na podstawie indywidualnych losów dziadków (toczących się w cieniu wydarzeń historycznych) (Janesch, Nawrat) lub rodziny (Tobor) zostaje opisana historia międzykulturowych relacji daleko wykraczających poza perspektywę indywidualną.

W debiucie powieściowym Sabriny Janesch *Katzenberge* (2010) młoda narratorka Nele (córka Niemca i Polki) udaje się po śmierci swojego dziadka na jego pogrzeb do miejscowości Bagno niedaleko Obornik Śląskich. Tożsamość Nele („Halb-Polin” / pol. „w połowie Polki”)¹¹ ma charakter hybrydowy: jest związana z dysonansami nieustannych negocjacji kulturowych.

¹⁰ M. Nawrat, *Wszystkie śmierci dziadka* Jurka, s. 373.

¹¹ S. Janesch, *Katzenberge*, s. 164.

W Polsce czuje się Niemką, w Niemczech Polką, i jest podobnie postrzegana w obu środowiskach kulturowych. Posługuje się językiem polskim bez obcego akcentu, gdy jednak popełni najmniejszy błąd w polskiej deklinacji, zauważa nieufność na twarzach swoich polskich rozmówców¹². Podróż Nele na pogrzeb dziadka jest jednocześnie „podróżą do przeszłości”¹³, swojej własnej oraz jej „dziadzia”, która zaprowadzi bohaterkę nie tylko na Dolny Śląsk, lecz przez południowo-wschodnią Polskę, ostatecznie także na tzw. Kresy Wschodnie. Ta podróż ma być ostatnim pożegnaniem z „dziadziem”¹⁴. Odkrywanie historii dziadka umożliwi Nele odnaleźć rodzinne korzenie i własną utraconą tożsamość. Stanisław Janeczko został – po zakończeniu drugiej wojny światowej – przesiedlony z Galicji Wschodniej¹⁵ na Śląsk. W wyniku powojennych zmian politycznych i geograficznych przesiedlenie („repatriant”) Janeczko traci starą „wschodniogalicyską” ojczyznę i zostaje zmuszony w tym kulturowo obcym dla niego, „poniemieckim” świecie do tego, by od nowa zapaść korzenie i – tak jak jego wnuczka kilka dziesięcioleci później – na nowo odnaleźć samego siebie. Janeczko – jak i inni galicyjscy przesiedleńcy – przenosi na „poniemiecki” Dolny Śląsk swoją rodzimą galicyjską kulturę i tym samym podejmuje próbę oswojenia obcej przestrzeni kulturowej. Przybysze porównują nowe miejsce z ziemią, którą opuścili, wprowadzają elementy „starego” kręgu kulturowego w realny wymiar nowego otoczenia. Dziadek Janeczko napotyka na cząstki niemieckiego dziedzictwa, reprezentujące obcość powojennego świata (obcość wyglądu, pochodzenia, obcość języka) i musi się z nimi zmierzyć. Bohater powieści Janesch dokonuje reinterpretacji przeszłości, która zostanie dopasowana do teraźniejszości. Dom dziadka w Osoli to miejsce, w którym współistnieją zarówno wspomnienia o dziadku i jego galicyjskich korzeniach, jak i pamięć o jego wcześniejszych niemieckich mieszkańcach¹⁶. W poszukiwaniu historii rodziny i tym samym swojej własnej tożsamości Nele udaje się na tereny dzisiejszej Ukrainy do wsi Zastawne, niegdysiejszych Żdżarów Wielkich. W tamtejszej przestrzeni odnajduje elementy tradycji kulturowej znane jej bardzo dobrze z domu dziadków,

¹² Por. ibidem, s. 128: „bei dem geringsten Deklinationsfehler merkte [sie] aber, wie sich [ihr] die Gesichter misstrauisch zuwendeten”.

¹³ Por. ibidem, s. 12.

¹⁴ Por. ibidem, s. 137.

¹⁵ Wieś Zastawne w dzisiejszej Ukrainie Zachodniej, która kiedyś nosiła nazwę Żdżary Wielkie.

¹⁶ Poprzedni właściciel – chcąc uniknąć wypędzenia – popełnia samobójstwo. Dziadek znalazł ciało i je pochował na rozstaju dróg. Ratuje też przed zemstą – w postaci akcji „oczyszczania” przez nowych mieszkańców poniemieckiego pałacu – kilka niemieckich ksiąg pisanych pismem gotyckim, które przechowuje u siebie w domu i potem będzie przeglądał razem ze swoją wnuczką.

gdz oni zabrali je ze soba w swoja podróz na Zachód¹⁷. Na Kresach Nele odkrywa rodzinne tajemnice, odnajduje pozostałości po rodzinnym domu dziadka i tym samym osiąga swój cel: zabiera ze sobą woreczek ziemi, by rozsypać ją na grobie dziadka na Dolnym Śląsku. Co ciekawe, „galicyjską” ziemię Nele zawija w chustkę babci i nie zauważa, że zawartość chustki zostaje przez nią rozsypana „ziarenko po ziarenku” na drodze na dolnośląski cmentarz, na którym spoczywa dziadek¹⁸. Końcowa scena powieści nabiera tym samym symbolicznego znaczenia: dochodzi do swoistego wymieszania kultur, Nele staje się łącznikiem pomiędzy przeszłością, teraźniejszością a przyszłością, dokonuje niejako transkulturowej syntezy oraz odnajduje w kulturowym zmieszaniu swoją własną tożsamość.

Matthias Nawrat stwierdził w jednym z wywiadów, że doświadczenie emigracji „ułatwiło m[u] życie, otworzyło [przed nim] nowe horyzonty, było swego rodzaju furtką na świat”¹⁹. Co ciekawe, w swoich dwóch pierwszych powieściach, dzięki którym zyskał uznanie na niemieckojęzycznym rynku wydawniczym, pisarz nie sięgnął po tematykę interkulturową czy też „tożsamościową”. Dopiero jego trzecia powieść (a zarazem pierwsza, która została przetłumaczona na język polski w 2016 roku), *Die vielen Tode unseres Opas Jurek (Wszystkie śmierci dziadka Jurka z 2015)*, to – podobnie jak *Katzenberge* – swoista literacka „rozprawa z przeszłością” i – jak stwierdza jej autor – „konfrontacja z przeżyciami [swojej] rodziny, opisanie przez pryzmat tych przeżyć wydarzeń XX wieku”²⁰. *Wszystkie śmierci dziadka Jurka* to *Familienroman*, czyli sfabularyzowana historia rodzinna. Tragikomiczne i niekiedy groteskowe losy dziadka Jurka, który *nota bene* nosi nazwisko Mrozek, splatają się z najważniejszymi wydarzeniami z historii polskiej ojczyzny narratora, który opowiada swoim czytelnikom „osobistą historię”²¹. Podobnie jak w powieści Sabriny Janesch, także i w tym przypadku postać dziadka odgrywa w życiu wnuka (wnuków) niezwykle istotną rolę „spoiwa” pomiędzy przeszłością, teraźniejszością a przyszłością, a historia rodzinna pomaga narratorowi odnaleźć własne korzenie i tożsamość. Opowieść wnuka o losach dziadka jest niejako spełnieniem jego ostatniej woli²².

¹⁷ Por. S. Janesch, *Katzenberge*, s. 247.

¹⁸ Por. *ibidem*, s. 269.

¹⁹ M. Nawrat, *Pisząc, szukam korzeni (wywiad)*, z Matthiasem Nawratem rozmawiała Elżbieta Stasik, [w:] DW, *Made for minds*, źródło: <http://www.dw.com/pl/matthias-nawrat-pisz%C4%85c-szukam-korzeni/a-19172415> [dostęp: 25.10.2017].

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, s. 8.

²² Dziadek „płakał i patrzył na nas. A powiedział, że mamy zapamiętać, co nam opowiadał. Że mamy od czasu do czasu o nim myśleć, zachować w pamięci zarówno jego, jak i jego życie, że mamy niczego nie zapomnieć”. M. Nawrat, *Wszystkie śmierci dziadka Jurka*, s. 12.

Jak sugeruje już tytuł powieści Nawrata, jej tytułowy bohater umiera w swoim życiu wiele razy: urodzony w międzywojennej Warszawie dziadek ukrywał się przed żołnierzami w okupowanej stolicy, był więźniem obozu koncentracyjnego w Auschwitz. Po wojnie trafia na tzw. Ziemie Odzyskane, do Opola i „w tym dziwnym, pustym mieście Niemców”²³ żeni się z pochodzącą z Kresów Wschodnich babcią Zosią²⁴, jest członkiem PZPR w komunistycznej powojennej Polsce i dyrektorem opolskiego domu handlowego „Raj”. Chociaż zostaje wyrzucony z tzw. wilczym biletem w związku z fałszywymi podejrzeniami o łapówkarstwo, po ostatnie lata PRL-u wierzy w komunizm²⁵. Wprawdzie postacią tytułową powieści jest dziadek Jurek, jednak w życiu narratora ważne miejsce zajmują także jego żona Zosia oraz dziadkowie ze strony taty: zarówno dziadek Andrzejek (były dyrektor fabryki tekstylnej Opoltex), jak i babcia Izabela. Jednak to właśnie tytułowy dziadek Jurek jest niezwykle ważnym punktem odniesienia w życiu swoich wnuków.

Dziadek Jurek włada „perfekcyjnym niemieckim”²⁶, którego nauczył się od „przebywającego w Warszawie Turka Kazima Sabriego Kefara Zade-go”²⁷, ratuje mu życie w okupowanej Warszawie i umożliwia ucieczkę z Auschwitzu. Swoje żyjące w Niemczech wnuki odpytuje więc podczas ich wizyt w Polsce „z nowo nabytej w Niemczech znajomości niemieckiego”²⁸. Dziadek Jurek symbolizuje tradycję i kulturę „starej” ojczyzny. To dziadek opowiada wnukom o „wielkich bohaterach walczących o wolność, jak Tadeusz Kościuszko, pan Wołodyjowski czy generał Dąbrowski”²⁹, upomina swoje wnuki, by „łaskawie nie zapomnieli, skąd pochodzą” i nie zostali

²³ Ibidem, s. 83.

²⁴ Jego żona, babcia Zofia pochodzi z Kresów, ze Stanisławowa, gdzie „przez pół roku musiała uczęszczać do niemieckiego gimnazjum” (ibidem, s. 205). Jej ojciec został zamordowany przez Gestapo w Czarnym Lesie, a ona sama – podobnie jak dziadek Jurek – po wojnie zamieszkała w „niemieckim mieście” (ibidem, s. 202) Opolu.

²⁵ Dziadek z powieści Nawrata jest „łotrzykiem”, ma cechy bohatera powieści pikareskiej. Potrafi sobie poradzić w każdej sytuacji, jest inteligentny, ale prostolinijski i naiwny. Mimo wielu przeciwności losu, dziadek Jurek podnosi się i walczy dalej. Pomysłowość, jaką w tak rozumianej strategii przeżycia przejawia dziadek Jurek, powoduje, że zmartwychwstaje on z kolejnych swoich śmierci. Wprawdzie nie ma w powieści Nawrata narracji pierwszoosobowej charakteryzującej tradycyjną powieść łotrzykowską, lecz wyraźna jest biograficzna formuła scalająca epizodyczną formułę utworu, a także podporządkowanie obrazu świata przedstawionego kreacji głównej postaci, której losy stanowi chronologicznie ułożona opowieść biograficzna na tle epoki, w której żyje główny bohater.

²⁶ M. Nawrat, *Wszystkie śmierci dziadka Jurka*, s. 25.

²⁷ Ibidem, s. 24.

²⁸ Ibidem, s. 27.

²⁹ Ibidem, s. 323.

„stuprocentowymi Niemcami, chociaż Niemcy też są normalnymi ludźmi, przynajmniej dziś”³⁰. To właśnie dziadek Jurek uświadamia swoim wnukom, że „człowiek nosi w sobie wszystko, co wydarzyło się dotychczas w miejscu, w którym żyje”³¹. Wnuki wraz z rodzicami wyemigrowały do Niemiec i od tego czasu wiele się zmienia nie tylko w ich życiu, lecz także w opuszczonym rodzinnym Opolu: zmiany dotyczą nie tylko „relacji czasowych”, lecz także „relacji lokalnych”³², zmienia się nieco topografia miasta, ulice i place zmieniają swoje nazwy³³. Od czasu wyjazdu do nowego kraju zmieniają się również wnuki, mówią bowiem „tak śmiesznie [...] po polsku”³⁴, „z akcentem”³⁵. Przez swoich polskich rówieśników uważani są za Niemców³⁶ i podczas podwórkowych zabaw „odgrywają Niemców”³⁷.

Symbolem ciągłości międzypokoleniowej staje się cmentarz, na którym spoczywa dziadek Jurek, dziadek Andrzejek, prababcie oraz krewni³⁸. Cmentarz staje się przestrzenią pamięci, tekstem kultury, zespołem znaków mającym przypominać wnukom o minionym pokoleniu. Pogrzebie dziadka jest okazją, by „przypomnieć sobie wszystko”³⁹ i niejako poznać swoje korzenie. W finale powieści Nawrata wnuki po pogrzebie dziadka Jurka powracają jednak do swojej „nowej” niemieckiej ojczyzny: okazuje się, że „Opole leży daleko za nami, a nam wydaje się w tej chwili, jak gdybyśmy w ogóle tam nie byli, lecz wracali z wycieczki po okolicy, do naszego domu, gdzie czeka już na nas tata”⁴⁰. Najbliższa rodzina odgrywa najbardziej znaczącą rolę w uzyskaniu trwałego poczucia tożsamości. Miejscem, w którym narrator jest „u siebie”, jest jego rodzinny dom – niezależnie od tego, w jakiej przestrzeni kulturowej jest umiejscowiony.

Podobnie jak w przypadku powieści Nawrata, także w *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer* (2012) Alexandry Tobor miejscem, z którego pochodzi główna bohaterka i narratorka zarazem (ośmioletnia Ola), jest miasto Opole lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Stąd rodzina Oli wyruszy małym fiatem w podróż do swojej nowej niemieckiej ojczyzny w poszukiwaniu lepszego życia. Także i w tej książce pojawia się postać repre-

³⁰ Ibidem, s. 78.

³¹ Ibidem, s. 322.

³² Ibidem, s. 194.

³³ Ibidem, s. 193, 194.

³⁴ Ibidem, s. 249.

³⁵ Ibidem, s. 58.

³⁶ Ibidem, s. 249.

³⁷ Ibidem, s. 250.

³⁸ Por. ibidem, s. 195.

³⁹ Ibidem, s. 373.

⁴⁰ Ibidem, s. 373.

zentująca najstarsze pokolenie rodziny: postać seniorki, czyli pedantycznej i niezwykle energicznej babci Omy Grety z utapirowanymi kruczoczarnymi włosami⁴¹, która odgrywa niezwykle istotną rolę w życiu swojej wnuczki, pełniąc funkcję patriarchy rodu⁴². To właśnie w piwnicy domu swojej babci mała Ola znajduje „Złotą Księgę”⁴³, czyli katalog firmy wysyłkowej Quelle. W ten sposób otwiera się przed nią zupełnie odmienny świat od tego w szarej rzeczywistości Polski z połowy lat osiemdziesiątych: świat nieznan, obiecujący, magiczny⁴⁴, kolorowy, elegancki i atrakcyjny⁴⁵, który staje się obiektem tęsknoty dziewczynki⁴⁶. Babcia Greta pełni też rolę mentorki i wyjaśnia dziewczynce zawilgości świata⁴⁷, ze szczególnym uwzględnieniem kontaktów polsko-niemieckich⁴⁸.

Przyjeżdżając z wizytą do mieszkających w Niemczech wnuków, babcia Greta przywozi ze sobą elementy „starej ojczyzny”, pęta kiełbasy, „Frankfurter, [...] Krakauer, sowie *krupnioki*, die schlesischen Graupenwürste”⁴⁹ i staje się dla wnuczki oznaką odmiany losu na lepsze⁵⁰. Zaprowadza porządek w baraku dla przesiedleńców, w którym mieszka Ola wraz z rodzicami i młodszym bratem. Czyni to zarówno w sensie dosłownym, jak i w przenośni. Np. udzielając szczególnych lekcji właściwego zachowania

⁴¹ A. Tobor, *Sitzen vier Polen im Auto...*, s. 7.

⁴² Oma Greta jest przy tym dość niekonwencjonalną babcią: jeździ na motorynce, podejmuje wyprawy do NRD i przywozi stamtąd piękne rzeczy.

⁴³ Ibidem, s. 21.

⁴⁴ Ibidem, s. 266.

⁴⁵ „Obrazy biblijnego raj”, por. ibidem, s. 20.

⁴⁶ Ibidem, s. 23.

⁴⁷ „Die Deutschen mögen Hasen aus Schokolade haben, aber saure Gurken und Graupenwurst gibt's nur bei uns” (ibidem, s. 43) „O nein, mein Kindchen. Die BRD ist nichts für dich. Für die Leute dort bist du nur ein armes Polenkind. Und später, da darfst du bei ihnen putzen, das ist alles, was du davon hast” (ibidem, s. 43).

⁴⁸ Czytelnik książki Tobor dowiaduje się na przykład także nieco o przeszłości babci Grety, która symbolizuje niejako wielokulturowość i skomplikowane niejednokrotnie relacje polsko-niemieckie na Śląsku. Greta jako dziewczynka chodziła podczas II wojny światowej do niemieckiej szkoły, pracowała jako służąca w niemieckiej rodzinie (por. ibidem, s. 136). Babcia Greta jest Ślązaczka, posługuje się też dialektem (gubi „brele”, szuka „fojercojg”, robi wnuczce „brat kartofle” lub „klapsznita”, zanim wsiądzie do „ajzunbana”, dostaje „raizyfiber” (ibidem, s. 135). System represji komunistycznych był w przypadku Ślązaków powiązany z dyskryminacją językową i kulturową. Język niemiecki jako część jej śląskiej tożsamości był przez władze komunistyczne tępiony (ibidem, s. 136), tak jak posługiwanie się językiem polskim podczas wojny, dlatego też rodzice Oli (po przyjeździe do nowej ojczyzny) muszą uczyć się języka niemieckiego od nowa.

⁴⁹ Ibidem, s. 190.

⁵⁰ Ibidem, s. 191.

się najbardziej uciążliwym jego mieszkańcom⁵¹. Babcia reprezentuje to pokolenie, które „nie dało sobie w kaszę dmuchać”⁵². To dzięki babci w życiu rodziny małej Oli zachodzą długo wyczekiwane zmiany: Oma Greta pomaga rodzinie w znalezieniu własnego wymarzonego mieszkania, a wnuczce w opanowaniu języka niemieckiego⁵³. Na pożegnanie wręcza członkom rodziny własnoręcznie wyhaftowane chusteczki z niemieckimi odpowiednikami ich polskich imion⁵⁴. Babcia Greta dokonuje w ten sposób symbolicznego połączenia przeszłości i teraźniejszości, pomaga członkom rodziny zdefiniować swoją tożsamość w nowej ojczyźnie. A nie jest to proces łatwy, o czym przekonuje się mała narratorka. Wyjazd do RFN to wprawdzie – z jednej strony – spełnienie jej dziecięcego marzenia. Jednak dziecięce wyobrażenia o magicznym świecie⁵⁵, który dane jej było poznać w katalogu Quelle, zderzają się (niekiedy boleśnie) z rzeczywistością. Rodzina Oli mieszka początkowo wraz z innymi przesiedleńcami w polskorosyjskim baraku⁵⁶, specyficznej przestrzeni „bez historii i tradycji”⁵⁷. Jako członek rodziny „przesiedleńców” Ola cierpi z powodu braku ładnego domu, ładnych ubrań i zabawek, braku pewności siebie, poczucia niższej wartości⁵⁸, którego istotą jest istnienie różnicy hierarchicznej – między „swoimi” a „obcymi”. W miarę upływu czasu dokonuje się proces stopniowej adaptacji kulturowej (i językowej) małej Oli. Jednak nie jest to proces łatwy: wprawdzie stopniowo staje się ona częścią nowego kręgu kulturowego, m.in. dzięki opanowaniu nowego języka. Mimo początkowych trudności (w przewyciężeniu których pomaga jej babcia) mała Ola tak mocno stara się zasymilować z nowym otoczeniem, że skutkuje to utratą języka ojczystego prowadzącą do oniemienia dziewczynki⁵⁹. Ola nie jest do końca akceptowana przez nowe środowisko: powodem zdaje się tu być przede wszystkim sytuacja materialna rodziny polskich emigrantów. Dopiero prawdziwa przyjaźń pomoże Oli przewyciężyć obcość i poczucie niższej wartości: Ola poznaje przyjaciela, Dominika, zwykłego chłopca⁶⁰, wpraw-

⁵¹ Ibidem, s. 196.

⁵² Ibidem, s. 214.

⁵³ Ibidem, s. 224.

⁵⁴ „Aber diesmal stand auf meinen nicht Ola, sondern Alexandra. Auf Papas nicht Paweł, sondern Paul. Tomek hieß jetzt Thomas und Mama Hannelore” (ibidem, s. 226).

⁵⁵ Ibidem, s. 266.

⁵⁶ Ibidem, s. 178.

⁵⁷ Ibidem, s. 164.

⁵⁸ Ibidem, s. 240.

⁵⁹ Tu z kolei ingeruje także mama Danuta i ćwiczy z córką język polski „w mowie i w piśmie” (ibidem, s. 249).

⁶⁰ Ibidem, s. 266.

dzie Niemca, lecz – podobnie jak ona sama – nie do końca akceptowanego przez swoich rówieśników. To on staje się w oczach dziewczynki „zaczarowanym jednorożcem”⁶¹, symbolem mądrości, inteligencji i siły, który w finale powieści pomoże jej przewyciężyć „inność” oraz wszelkie przeciwności.

Utwory Janesch, Nawrata i Tobor – pisarzy-imigrantów w kulturze literackiej krajów języka niemieckiego – to narracje migracyjne, które – zależnie od perspektywy, z jakiej na nie spoglądać – kładą akcent na przekaz o korzeniach własnej rodziny, na historię opuszczania starych i osvajania nowych miejsc, na opowieść o przemianach tożsamości swego podmiotu. Nie jest to więc jedna opowieść, lecz kilka, są one wielowarstwowe i występują w każdej z przedstawionych tu powieści w różnych proporcjach. Są to opowieści o podróżach (w czasie i przestrzeni) – w kierunku własnej lub rodzinnej przeszłości bądź przyszłości, jednak niezależnie od kierunku wędrówki podróż podmiotu staje się narzędziem do poszukiwania własnej tożsamości – co ważne – na styku różnych kultur (polskiej i niemieckiej, polskiej i ukraińskiej) i w ścisłej zależności od biegu zdarzeń historii.

Bibliografia

- Assmann A., *Unbewältigte Erbschaften. Fakten und Fiktionen im zeitgenössischen Familienroman*, [w:] Andreas Kraft, Mark Weißhaupt (red.), *Generationen: Erfahrung – Erzählung – Identität und die „Grenzen des Verstehens“*. Überlegungen zum Generationenbegriff, Universitätsverlag, Konstanz 2009, s. 49–71.
- Galli M., Costagli S. (red.), *Deutsche Familienromane. Literarische Genealogien und internationaler Kontext*, Flink, Paderborn 2010.
- Gosk H., *Wprowadzenie*, [w:] eadem (red.), *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Universitas, Kraków 2012, s. 7–11.
- Gosk H. (red.), *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Universitas, Kraków 2012.
- Janesch S., *Ambra*, Aufbau-Verlag, Berlin 2012.
- Janesch S., *Die goldene Stadt*, Rowohlt Berlin, Berlin 2017.
- Janesch S., *Katzenberge*, Aufbau-Verlag, Berlin 2010.
- Janesch S., *Tango für einen Hund*, Aufbau-Verlag, Berlin 2014.
- Kittel S., *Alles ist möglich, wenn Großvater es sagt. Sabrina Janesch vermischt in ihrem Debüt „Katzenberge“ kunstvoll abergläubische Fabel mit einer Vertreibungsgeschichte*, „Die Welt”, nr 164 (17.07.2010), s. 28.

⁶¹ „Ein verwünschtes Einhorn“, ibidem, s. 266.

- Nawrat M., *Die Realität des Papiertigers*, „Transfer. Reception Studies”, 2018, t. 3, s. 25–29.
- Nawrat M., *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 2015.
- Nawrat M., *Piszq̇c, szukam korzeni* (wywiad), z Matthiasem Nawratem rozmawiała Elżbieta Stasik, [w:] DW, *Made for minds*, źródło: <http://www.dw.com/pl/matthias-nawrat-piszq̇c-szukam-korzeni/a-19172415> [dostęp: 25.10.2017].
- Nawrat M., *Unternehmer*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 2014
- Nawrat M., *Wir zwei allein*, Nagel & Kimche, Zürich 2012.
- Nawrat M., *Wszystkie śmierci dziadka Jurka*, przeł. A. Wziętek, Bukowy Las, Wrocław 2016.
- Tobor A., *MinigolfParadiso*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 2016.
- Tobor A., *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer*, Ullstein, Berlin 2012.

Auf der Suche nach den Wurzeln. Die deutsch-polnische Migrationsliteratur und die Dilemmata der Identität (Sabrina Janesch, Alexandra Tobor, Matthias Nawrat)

Zusammenfassung

In dem Artikel werden literarische Texte junger deutschsprachiger Schriftsteller polnischer Herkunft näher betrachtet. Ziel der Analyse ist die Beantwortung der Frage, wie in den ausgewählten literarischen Werken die Suche nach der eigenen Identität, die Rolle des Einflusses der „alten“ und „neuen“ Kultur auf die Identitätsbildung der Migranten sowie die daraus resultierenden Konsequenzen literarisch behandelt werden. Den Gegenstand der Untersuchung bilden die Romane *Katzenberge* (2010) von Sabrina Janesch, *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer* (2012) von Alexandra Tobor und *Die vielen Tode unseres Opas Jurek* von Matthias Nawrat (2015).

Schlüsselwörter: Migrationsliteratur, deutsch-polnische Literatur, Identität, Transkulturalität, *Katzenberge*, Sabrina Janesch, *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer*, Alexandra Tobor, *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Matthias Nawrat.

The Search for Roots: German-Polish Migrant Literature and the Dilemmas of Identity in the Works of Sabrina Janesch, Alexandra Tobor, and Matthias Nawrat

Summary

The literary texts of young German-speaking writers of Polish origin are examined in detail. The aim of the analysis is to answer the questions of how the selected authors treat the search for identity in the selected literary works, the role of the influence of 'old' and 'new' culture on the identity formation of migrants and the resulting consequences. The subject of the investigation are the novels *Katzenberge* (2010) by Sabrina Janesch; *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer* (2012) by Alexandra Tobor; and *Die vielen Tode unseres Opas Jurek* von Matthias Nawrat (2015).

Keywords: migration literature, German-Polish migration literature, identity, transculturality, *Katzenberge*, Sabrina Janesch, *Sitzen vier Polen im Auto: Teutonische Abenteuer*, Alexandra Tobor, *Die vielen Tode unseres Opas Jurek*, Matthias Nawrat.